

De emancipatie van de Joden in Nederland

j. MICHMAN

Een onderzoek naar het tot stand komen van de emancipatie¹ van de Joden in Nederland en de toepassing daarvan heeft mij tot conclusies geleid, die niet overeenkomen met de algemeen aanvaarde opvattingen. In het kort komen zij hierop neer, dat het decreet van 2 september 1796 slechts onder krachtige Franse druk aangenomen is en dat de leden van de Nationale Vergadering in meerderheid er ook niet aan dachten het integraal toe te passen; dat het decreet dan ook inderdaad niet van harte is uitgevoerd en door verschillende instanties, en wel het meest door de regering van Amsterdam, is tegengewerkt. Lodewijk Napoleon heeft gestreefd naar een strikte toepassing van het decreet en is daarbij gestuit op verzet van Amsterdam; zijn politiek is voortgezet door de Franse autoriteiten tijdens de Inlijving. Bij de restauratie heeft Willem I dezelfde politiek willen voeren maar vond daarbij niet de steun van zijn omgeving en in feite is er geen sprake geweest (tot 1940) van een volledige gelijkstelling van de Joden in Nederland². Dit is - ik wijs er met nadruk op - slechts één kant van de zaak: maar omdat A.H. Huussen een aantal kritische opmerkingen gemaakt heeft naar aanleiding van mijn analyse, wil ik op de door hem ter discussie gestelde punten nader ingaan teneinde tot een historisch verantwoord beeld te komen³.

Allereerst dan de genesis van het decreet. Huussen betoogt, dat de in de Nationale Vergadering gevolgde procedure plausibel is geweest. Dat is volkomen juist. Dat echter de inhoud van het decreet (waarover later) en de unanimitie waarmee het aangenomen is alleen en uitsluitend aan de 'pressure' van de Franse gezant Noël te danken is, is dusdanig gedocumenteerd, dat daarover niet de minste twijfel kan bestaan. Hiervan getuigen de brieven van Noël zelf (ook Huussen geeft een voorbeeld), de verklaringen van een Joodse voor-

1. Emancipatie is gebruikt in de zin van bevrijding van een individu of collectivum van beperkende wetten of bepalingen, die voor anderen niet golden. Tegen verruiming van het begrip bestaan ernstige bezwaren, zie bijvoorbeeld J.C. Boogman en CA. Tamse, *Emancipatie in Nederland*, x. In de Joodse historiografie is de beperkte definitie de algemeen geldende, zie onder andere *The Jewish Encyclopedia* (Jeruzalem, 1971) V, kol. 696; Brigitte Mogge, *Rhetorik des Hasses* (Neuss, 1977): 'Als Napoleon I in den von ihm besetzten deutschen Gebieten die Emanzipation fast über Nacht einführte' (17); Marjori Lamberti, 'The Jewish Struggle for the Legal Equality of Religions in Imperial Germany': 'In the Legislation that marked the Emancipation of the Jews in Prussia from the Edict of 11th March 1812 to the Federal Law of 3^d July 1869...' (*Leo Baeck Yearbook*, XXIII (1978) 101-106).

2. J. Michman, 'Gothische torens op een Corinthisch gebouw, de doorvoering van de emancipatie der Joden in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIX (1976) 493-517. Bewijsplaatsen van uitingen en gebeurtenissen, die in het vervolg vermeld worden maar ook reeds in bovenstaand artikel voorkwamen, worden hier niet herhaald.

3. A.H. Huussen Jr, 'De emancipatie van de Joden in Nederland. Een discussiebijdrage naar aanleiding van twee recente publicaties', *BMGN*, XCIV (1979) 75-83.

DE EMANCIPATIE VAN DE JODEN IN NEDERLAND

stander (M.S. Asser), van een objectieve waarnemer (Bosset), van een tegenstander (Van Hamelsveld)⁴; dit is ook de enige rationele verklaring voor de merkwaardige tegenstelling tussen de debatten en de einduitslag. Hoe de tijdgenoten daarover oordeelden lezen we onder andere in een stuk dat tien jaar later geschreven is:

Nonobstant toutes les luttres de ces malheureux [se. de tegenstanders], il a réussi aux juifs réclamans, à l'aide de M. Noël, ambassadeur du gouvernement français, et de M. le sénateur Grégoire et autres dignes Français et Bataves [deze het laatst!] d'obtenir le 2 septembre 1796 un décret de l'assemblée nationale batave⁵.

Ook de inhoud van het decreet is typerend. Wel verre van een compromis te zijn, zoals Huussen in navolging van Bolle⁶ meent, beantwoordt het decreet geheel aan de eisen van Felix Libertate⁷, dat namelijk geen Jood 'wordt uitgestooten van eenige rechten of voordeden, die aan het Bataafsch Burgerregt verknocht zijn' en dat de kerkelijke reglementen vervallen zijn. Dit gaat verder dan de resolutie van de Assemblée Nationale (24 december 1789), waarbij uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat een Jood, die de burgereed aflegt, afziet van alle privileges en uitzonderingen, die hij genoten mocht hebben. De optie tot het verkrijgen van het burgerrecht in de Bataafse republiek ligt alleen bij de Joden en de overheid werd geen enkele mogelijkheid gelaten om aan de verlening ervan voorwaarden te verbinden (zoals bijvoorbeeld door De Vos van Steenwijk was voorgesteld en ook later werd gesuggereerd⁸).

Maar nu de toepassing. Deze is veel moeizamer geweest - vooral na 1798 - dan de unanimité in de Nationale Vergadering zou doen verwachten. Ook al werden de Joden slechts zelden van de rechten uitgesloten, aan de voordelen kwamen zij niet toe. Amsterdam vooral verzette zich daartegen met kracht, zoals overduidelijk blijkt uit een brief van de raad

4. 'Ik moet alleen bij deze gelegenheid hier nog bijvoegen, dat mij zeer tegen de borst stuit, de stoutheid van zommigen, die gelijk in dit geval gebeurd is, de Vergaderingen zoeken te belemmeren door te spreken van wijsheid, rechtvaardigheid, kloekheid en hetgeen verder gaat, door ons te vertellen, dat de Franse Minister Noël er zich over interesseert'. Y. van Hamelsveld, *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering* (1796) 672.

5. 'Récherches sur l'état der Juifs en Hollande et moyens provisoires de l'e réformer', Colenbrander, *Gedenkstukken, 1806-1810*, 270-271.

6. Zie M.E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth in Nederland, 1876* (Amsterdam, 1960) 173.

7. Huussen schrijft dat mijn omschrijving van Felix Libertate als een 'voornamelijk uit Joden bestaande sociëteit' misschien misleidend is. Wat hier misleidend is, is mij niet duidelijk. Van de ongeveer honderd leden was een derde niet-Joden, die echter met uitzondering van één of twee nimmer actief waren. *Alle commissarissen en vrijwel alle delegaties waren Joden. De sociëteit was trouwens opgericht, omdat andere geen Joden toelieten. Zie H. Italie, 'De sociëteit Felix Libertate en wat zij voor de emancipatie der Joden gedaan heeft', Oud-Holland, XVI (1898) 1-21; S.E. Bloemgarten, 'De Amsterdamse Joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek', Studia Rosenthaliana, I (1967) 72-76.*

8. Voor het standpunt van J.A. de Vos van Steenwijk en andere leden van de Nationale Vergadering die aan het burgerrecht voor Joden bepaalde voorwaarden wilden verbinden, zie Bolle, *Opheffing autonomie*, 158-164. Ook later worden zulke mogelijkheden wel geopperd. Paul van Hemert, die protesteert tegen de achteruitzetting van de Joden in Amsterdam, schrijft: 'Men vreest misschien dat door de deur open te doen voor brave verlichte Joden ook andere, die het niet verdienen, zullen trachten binnen te dringen. Iedele vrees! Of kunnen wijze wetten en bepalingen daarvoor geen zorg dragen, even gelijk elders is geschied? Paul van Hemert, *De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld (Tweede brief)* (Amsterdam, 1806) 18.

van 7 mei 1806. Huussen ziet in deze brief een pleidooi voor christelijke mentaliteitsverandering en een prijzenswaardig blijk van goed-vaderlandse gezindheid. Beide kwalifikaties lijken mij niet op hun plaats, maar dat is tenslotte een zaak van evaluatie. Belangrijker is zijn conclusie 'dat het stadsbestuur zich au fond niet bij machte voelde de joden die positie te geven waarop zij rechtens aanspraak konden maken'. Deze conclusie veronderstelt, dat de kern van het verzet bij de bevolking lag en niet bij het stadsbestuur, dat van goede wil was. Voor deze stelling is geen enkele steun in de bronnen. Eerder het tegendeel, zoals we met twee voorbeelden (uit vele) willen aantonen.

Reeds in januari 1795 verlangden 'verlichte' Joden (die de volgende maand Felix Libertate zouden stichten) toelating tot de schutterij. Het zou te ver voeren om te beschrijven, hoe zij daarin zowel door de schutters zelf als door de leiding van de Joodse gemeente zijn tegengewerkt⁹. Genoeg zij dat de vroedschap zijn toestemming eerst liet afhangen van de uitslag van de behandeling van de Joodse kwestie in de Nationale Vergadering en toen deze gunstig uitviel voor Felix Libertate toch de Joden niet toeliet tot de schutterij. Tijdens het bewind der radicalen leek een positieve oplossing nabij, maar na de staatsgreep van juni 1798 was de kans verkeken. Totdat Lodewijk Napoleon kwam. Deze zond een speciale afgevaardigde, mr. Van Hoogstraten, naar Amsterdam met de opdracht de schutterij voor de Joden open te stellen. Hoewel deze veel begrip heeft voor de houding van het stadsbestuur wijst hij hen op 'den Wil van Zijne Majesteit dat de Joden zoo ten reguarde van de Burgerbewapening als in andere opzigten worden behandeld op gelijken voet als de ingezetenen van andere gezindheden' en na enige strubbelingen kreeg hij de belofte van het stadsbestuur dat het zich overeenkomstig de begeerte van de koning zal gedragen. En toen kon het ineens wel¹⁰. In 1810 wordt door de parnassim zelfs een lijst van 175 kandidaten ingediend¹¹ en uit de humoristische beschrijving van Falck weten wij, dat in zijn compagnie niet weinig Joden dienden¹².

Het tweede voorbeeld betreft de discriminatie die er bestond in de Amsterdamse gasthuizen en apotheek. Joden werden niet opgenomen in de gasthuizen en kregen geen medicamenten uit de stadsapotheek. Het Consistoire Israélite van het departement van de Zuiderzee diende op 6 maart 1813 een verzoekjn bij de.maire.om daarin veranderingie.brengen¹³.

9. Over pogingen van Joden om tot de schutterij toegelaten te worden zie Bloemgarten, *Amsterdamse joden*, 84-88. Er waren steden zoals Groningen (zie *Reglement voor de gewapende burgermagt der stad Groningen als mede ordre op het wachtgeld enz.* (Groningen, 1795) en Den Haag (zie *Nieuwe Nederlandse Jaarboeken*, maart 1795), die Joden wel toelieten tot de schutterij. Merkwaardig is, dat het leger Joden had opgenomen. 'Dit laatste was echter meer een bewijs van het geringe aanzien, waarin het leger stond, dan een bijzondere verdraagzaamheid omtrent de Joden', aldus H. Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Utrecht, 1843) 382.

10. ARA, Staatssecretarie Koning Lodewijk Napoleon, Exh. 29 januari 1807; *ibidem*, Rapport van mr. François van Hoogstraten, exh. 4 februari 1807.

11. GAA, dispositie van parnassim, 16 oogstmaand 1810, lijst van 175 personen, geschikt om tot de schutterij te worden toegelaten, protokollen Joodse gemeente te Amsterdam, 1809-1810, fo. 84-86.

12. 'Een groot aantal van mijn manhafte grenadiers waren armoedige Joden uit de Rapenburgerstraat. Om niet met deze elboog aan elboog te staan, hadden velen uit den gegoeden burgerstand plaatsvervangers gesteld (niet minder dan 56)'. 'Inmiddels waren de gelederen mijner compagnie ook tamelijk gedund; menig joodje die zijn memmele in de nabuurschap had, was al vroeg voor de verzoeking bezweken en opgedrost'. A.R. Falck, *Gedenkschriften* ('s-Gravenhage, 1913) 75 en 83.

13. ARA, Consistoire des Israélites dans la circonscription d'Amsterdam, 21 februari 1813 tot 27 september 1813. Het consistoire beriep zich op beloften die Lebrun en d'Alphonse tijdens een audiëntie hadden gegeven.

De maire van Brienen, al sinds 1803 mede verantwoordelijk voor het stadsbestuur, wijst in een uitvoerig gemotiveerd schrijven alle voorstellen van de hand¹⁴. Het consistoire laat het er niet bij zitten maar protesteert bij de prefect De Celles. Deze antwoordt dat de argumentatie van de maire in het verleden misschien steekhoudend is geweest 'mais d'après l'ordre actuel des choses les principes libéraux doivent prévaloir sur toute autre considération'. Hij nodigde de burgemeester uit om dusdanige regelingen te treffen, dat de Joden wel opgenomen konden worden in de gasthuizen en medicamenten konden krijgen uit de apotheek¹⁵. Voegt men daarbij het dreigement van de leden van de raad (in 1806), dat zittende leden zullen aftreden en nieuwe niet bereid zullen worden gevonden om zitting te nemen als ook maar één Jood in de raad benoemd wordt en de heftige tegenstand tegen de benoeming van een Jood in de raad bij de restauratie, dan is het duidelijk, dat het stadsbestuur allerminst behoefte had de Joden te integreren en zelfs niet de meest vooraanstaande of geleerde in zijn midden wenste te zien.

Nu meent Huussen dat de afwerende houding van het stadsbestuur mede te verklaren is uit het feit, dat de overgrote meerderheid der Joden de emancipatie en de integratie in de Nederlandse samenleving afwees. Dit is een uiterst gecompliceerde aangelegenheid, die de gehele geestelijke, religieuze en sociale structuur van de toenmalige Joodse gemeenschap raakt en waarop wij in dit kader onmogelijk kunnen ingaan. Wel kan in het kort de verhouding tussen stadsbestuur en parnassim samengevat worden met: 'manus manum lavat'¹⁶. Zowel stadsbestuur als parnassim hadden, ieder om hun eigen reden, belang bij het zoveel mogelijk handhaven van de voor-emancipatorische status. En zo behield de parnassim met de volledige steun van de raad van Amsterdam bevoegdheden, die het decreet van 2 september 1796 hun wettelijk ontnomen had en die een doorn in het oog van Felix Libertate en de afgescheiden gemeente Adat Jesurun waren. Pas door het ingrijpen van Lodewijk Napoleon kwam er een einde aan deze samenwerking, die ten doel had zo min mogelijk aan de oude situatie te veranderen. Indien Huussen zegt dat er evenzeer een streven naar Joodse eigenheid bestond als een zucht tot behoud van de christelijke dominant, dan is dat op zichzelf volkomen waar, als men maar erkent dat op dit punt de conservatieve krachten elkaar vonden en steunden. Tegenover deze specifieke Nederlandse, meer nog Amsterdamse constellatie, stelde zich Lodewijk Napoleon geheel anders op. Zijn beleid, dat men wel als het meest verlichte in het toenmalige Europa kan karakteriseren, was erop gericht de economische en juridische positie van de Joden te verbeteren en hun een passende plaats in de maatschappij te geven onder vermindering van inbreuk op hun godsdienstvoorschriften¹⁷. En hoewel hij in de verlichte Joden bondgenoten zag voor zijn

14. *Ibidem*, 10 mei 1813.

15. *Ibidem*, 23 juni 1813.

16. Voor een treffend voorbeeld van de verdeeldheid in Joodse kring en het partijtrekken vóór de parnassim der beide gemeenten en tegen de verlichte Nieuwe Gemeente door wethouders van Amsterdam en minister H. Mollerus, zie J. Michman, 'De strijd om de deelneming van de Hollandse Joden aan het Grand Sanhedrin', *Studia Rosenthaliana*, XIII (1979) 30-44. Een iets gewijzigde versie verscheen in *Annales de la Révolution française*, LI (1979) 86-100.

17. Men zie bijvoorbeeld een brief van 22 juni 1808, die Lodewijk Napoleon stuurde naar de parnassim van de Asjkenazische gemeente van Amsterdam om de bedenkingen die er bestonden tegen het besluit van 18 mei 1808 (benoeming van een verzoeningscommissie van de beide Asjkenazische gemeenten) weg te nemen: 'Ik verlang uw (sic) tot het overige der maatschappij te verenigen, ik zal uw dank weten voor de pogingen, die gijl. daartoe aanwend, maar ik zal uw niet verplichten, in deze geheele zaak heb ik alleen uw weldaad voor oogen', GAA, protocollen Joodse gemeente Amsterdam, 1807-1808, fo. 287.

opvattingen en hun adviezen vaak opvolgde, probeerde hij meer dan zij de gevoelens van rabbijnen en parnassim te ontzien. Willem I volgt hoofdzakelijk de politiek van Lodewijk Napoleon: ook hij wenst een van hogehand gereguleerd en bestuurd kerkgenootschap en ook hij doet concessies aan de orthodoxie, waartoe de verlichte groep niet bereid was geweest toen zij de volledige steun van de Franse autoriteiten tijdens de inlijving genoten. Maar minder dan Lodewijk Napoleon benoemde Willem I Joden op belangrijke staatsposten, blijkbaar omdat hij stuitte op het verzet van de toonaangevende kringen die aldoor de gelijkstelling van de Joden hadden tegengewerkt.

Maar dit is slechts één aspect van de positie van de Joden in Nederland. Ik wees reeds in mijn artikel

op een ander aspect, dat we niet uit het oog mogen verliezen, mede omdat het de verklaring geeft voor de opvatting, die vrijwel zonder uitzondering zowel onder Joden als niet-Joden leefde, nl. dat de situatie van de Joden in Nederland veel beter was dan van hun geloofsgenoten elders.

Het is mij daarom onbegrijpelijk hoe Huussen kan schrijven dat ik maar één kant van de medaille heb belicht. Dit des te minder omdat ik juist betoogd heb, dat 'de zekerheid van hun bestaan enerzijds en de beperkingen... anderzijds' slechts in schijn een tegenstelling vormen. Ik heb gepoogd daarvoor een verklaring te vinden in de structuur van de Nederlandse samenleving. Meer dan de uitvoerig gedocumenteerde feiten lijkt mij deze verklaring een punt ter discussie.

Vermoedelijk omdat Huussen zich blind gestaard heeft op één deel van zijn betoog - toegegeven, dat nam de grootste plaatsruimte in - kon hij het zien als een aanklacht. Voorzover ik mij gericht heb tegen geschiedschrijvers - zowel niet-Joodse als Joodse! - die met een hautaine minachting voor het feitenmateriaal een rose gekleurd beeld van de gang van zaken hebben gegeven, heb ik daar vrede mee. Niet echter wanneer het erom gaat de houding van de instanties en personen in de Bataafse tijd vanuit een zedelijk standpunt te beoordelen. Ik acht dat zinloos. Veel zin heeft het echter om na anderhalve eeuw emancipatie het proces opnieuw te onderzoeken. Het kan ons helpen te begrijpen hoe in Nederland reeds tijdens het interbellum de emancipatie afbrokkelt¹⁸. Gelijksortige verschijnselen zijri in Italië en Frankrijk te constateren en zij noden tot hernieuwd onderzoek. Indien daardoor een idyllisch en te lang gekoesterd beeld wordt vergruisd, dan is dat geen aanklacht maar een historische noodzakelijkheid.

18. Zie met betrekking tot de ondermijning van de positie der Joden in Nederland tijdens het interbellum: Dan Michman, *The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands* (Hebr) (doctoral thesis, Hebrew University, 1978) in het bijzonder de hoofdstukken: 'Governmental Policy', en 'The Dutch Public and the Refugee Problem as mirrored in the Press'. Hoe dit tijdens de Tweede Wereldoorlog doorwerkte bespreekt L. de Jong op verschillende plaatsen in *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Bijzonder relevant voor ons thema is de volgende opmerking: 'Blijkens den over deze dingen [sc. Joden in dienst van het Militair Gezag] bestaande wrevel kunnen vele niet-Joden het recht van de Joodse emancipatie niet gemakkelijk aanvaarden'. C.W. Mönnich, *Je Maintiendrai*, 3 maart 1945.

Recensies

R.A. Römer, *Een volk op weg. Un pueblo na kaminda. Een sociologisch historische studie van de Curaçaose samenleving* (Zutphen: De Walburg Pers, 1979, 144 blz., f 36,-, ISBN 9060111842).

In 1958 publiceerde H. Hoetink zijn fundamentele studie *Het patroon van de oude Curaçaose samenleving*, een sociologische studie van de vóór-industriële, gesegmenteerde Curaçaose maatschappij waarin in de loop der geschiedenis gestolde tradities, normen en verhoudingen zulk een grote rol speelden. Een paar jaar geleden (1977) promoveerde R.A. Römer te Leiden op *Un pueblo na kaminda. Een sociologisch historische studie van de Curaçaose samenleving*, waarvan nu onder vrijwel dezelfde titel (ter verhoging van de bibliografische verwarring?) een handelseditie is verschenen. Deze is - op enkele bladzijden theoretische beschouwingen over begrippen als 'gesegmenteerde maatschappij' en 'soma-tisch normtype' na - gelijk aan de dissertatie. Op onderdelen brengt Römer enkele correcties en nuanceringen op Hoetinks werk aan, maar in grote lijnen volgt hij diens werkwijze en opvattingen. De eerste twee hoofdstukken (De slavenmaatschappij; de post-emancipatie maatschappij) bieden dan ook geen fundamenteel nieuwe zaken. Het belang van Römers studie berust op de tweede helft ervan. In het hoofdstuk 'de moderne maatschappij' worden de lotgevallen van de oude patronen onder nieuwe omstandigheden beschreven.

De vestiging van de olieindustrie op Curaçao (1915) is immers het startschot geweest voor een economische en sociale modernisering van de eilandgemeenschap. De olie bracht de noodzaak maar ook de mogelijkheid infrastructurele veranderingen aan te brengen: haven- en wegeaanleg, huizenbouw, communicatiemiddelen, etc. Tot de gevolgen behoorde echter ook de ondergang van de toch al niet erg florerende landbouw en een nog dominantere positie van Willemstad ten opzichte van het platteland. Dit bracht op zich reeds maatschappelijke verandering en spanning teweeg, waar ook de wetgeving, het onderwijs, de komst van nieuwe groepen immigranten (Libanese handelaars, Hollandse topambtenaren en Hollandse arbeiders) toe bijdroegen.

Die spanningen hebben zich enkele malen een gewelddadige uitweg gezocht, zoals in de bootwerkersstaking van 1922 - waarin de bekende historicus W.R. Menkman als (niet geheel onschuldige) zondebok fungeerde - en in de opstand van 1969. Maar ook de toene-mende anti-Hollandse stemming in de jaren veertig (een 'nationalistische' reactie van de in haar sociale positie bedreigde hogere protestanten), de oprichting van politieke partijen en vakbonden hadden, zo laat Römer zien, van alles uit te staan met de sociaal-economische veranderingen. De oude sociale rangorde der Curaçaose bevolkingssegmenten - in de sla-ventijd geworteld, door de emancipatie feitelijk onberoerd gebleven - vertoont een opmer-